

Ի. ԱՔՈՒԼԱԶԵ (Փիլոսոֆիական գիտությունների քեկնածու, ստալինյան բաժակառու):

ՔԱՐԹԼԻՍ ՑԻՈՎՐԵԲՍՅԻ ԿԱՄ ՎՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ:^{*})

«Քարթլիս Ցխովրեբայի» հայերեն խմբագրությունը, որ «Վրաց Պատմություն» վերնագիրն է կրում, մինչև հիմա ութ ձևազրույց է հայտնի: Սրանցից մեկը, որն աղագ. Մ. Բրոսեն թարգմանել է ֆրանսերեն և հրատարակել 1851 թ., պահպանվում է Լենինգրադի Արևելագիտության ինստիտուտում, մյուսը՝ Վենետիկի Մխիթարյանների գրադարանում, երրորդը՝ Փարիզի ազգային Մատենադարանում, իսկ մնացած հինգ օրինակները Հայկ. Ա.Ս.Ռ.Մ Մատենադարանի (Երևանում) սեփականությունն են կազմում:

«Քարթլիս Ցխովրեբայի», այսինքն՝ Վրաց Պատմության հայկական ձևազրույցից հրատարակված է միայն Վենետիկի Մխիթարյանների ձևազրույցը: Այս հրատարակությունը կատարված է 1674 թ. գրչություն ունեցող մի ձևազրույցի արտագրության հիման վրա, որը մի ժամանակ պատկանում էր Կարինի առաջնորդ Կարապետ Բաղրատունուն, բայց հետագայում տեղ գտավ Էջմիածնի ձևազրույցի հավաքածուի մեջ (№ 3070): Փարիզի ազգային Մատենադարանի ձևազրույցը, այդ հիմնարկության հայկական ու վրացական ձևազրույցի ցուցակագրող Mac-ler-ի աված տեղեկության համաձայն Dulaurier-ն է արտագրել այն ձևազրույցից, որից և Վենետիկի ձևազրույցն է գալիս:

Ո՛չ միայն Վենետիկի և Փարիզի օրինակները, այլ և այն հայերեն ձևազրույցը, որից Բրոսեն կատարել է իր ֆրանսերեն թարգ-

մանությունը, աղագ. Ն. Մառի աված տեղեկության համաձայն, Կարապետ Բաղրատունու սեփական ձևազրույց է արտագրված:

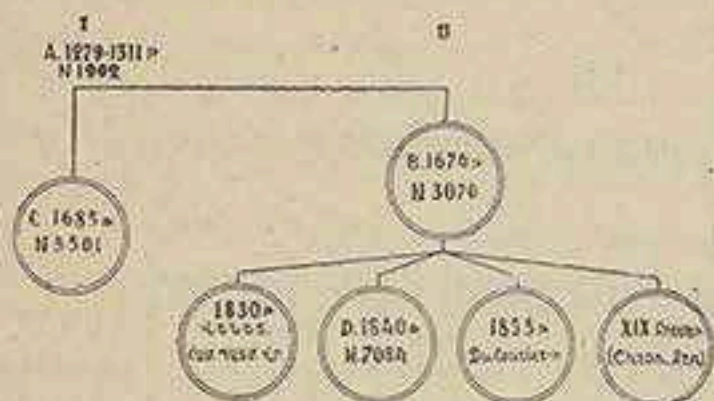
Այսպիսով, վերոհիշյալ չորս ձևազրույցն արտագրված են իրարից: Սրանց մեջ ամենահինը Կարապետ Բաղրատունու օրինակն է, որը, ինչպես նշել ենք, այսօր պահվում է Հայաստանի Մատենադարանում (№ 3070): Մնացած չորս օրինակներից, որոնք նույնպես պատկանում են Մատենադարանին, վաղուց հայտնի է № 1902, որն ըստ գրությունից, ամենահին օրինակն է: Աղագ. Մ. Բրոսեն որոշմամբ այս ձևազրույցը գրված է 1279—1311 թվականների միջև ընկած ժամանակաշրջանում¹): Մնացած երեքից՝ Երկուսն անցյալ դարի օրինակներ են. մեկը, ինչպես մեր համեմատությունից պարզվեց, նույնպես Կարապետ Բաղրատունու ձևազրույց է արտագրված 1840 թ., վրացերեն ու ուսերեն իմացող Արիստակես Երզնկյանցի ձևազրույց, Թրիլիսիում, իսկ մյուսը՝ № 3052 հայտնի հայազգեստ պրոֆ. Բ. Պատկանյանն է պատրաստել, ըստ երևութին, տաղադրել համար: Վերջին, ութերորդ, օրինակը № 5501, որ 1683 թ. է գրված ինչպես պարզվեց Մատենադարանի մյուս ձևազրույցի հետ արված համեմատությունից, ամենամոտիկ հարաբերության մեջ է հնագույն ձևազրույցի (№ 1902) հետ: Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր

¹) M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique etc., III rap., p. 62, SPB, 1849.

² Ձեկուցումը կարգացված Հայկական ՍՍՌ Ժողովրդավարական կից ձևազրույցի ուսումնասիրության ինստիտուտի (Մատենադարանի) զիտական սեփայի 1940 թ., 39-X նիստում:

վերահիշյալ ձեռագրերը, բայց Բ. Պատկանյանի ձեռագրից, գալիս են վերջ ի վերջու երկու ձեռագրից:

Ինչպիսի առնչություն կա սրանց միջև: Մասնագետների կարծիքով գոյություն ունեցող և մեզ հասած բոլոր ձեռագրերն առաջացած պետք է լինեն ամենահին օրինակից (№ 1902-Ա): Այդ կարծիքը նրանք հիմնավորում են այն բանով, որ ամենահին օրինակի վերջին թերթն ընդհատվում է այնպիսի բառով («նստուց»), որով վերջանում են նաև հետագա ժամանակների բոլոր ձեռագրերը: Ակադ. Ն. Մառը նկատել է այն հանգամանքը, որ հիշյալ ձեռագրի վերջին թերթը կտրված է և այդ կտրված թերթից տողերի սկզբի տառերի միայն մի մասն է երևում: Նրա կարծիքով այս թերթի վրա գեանդված պիտի լինեն «Քարթլիս Յխովրեբայի» թարգմանության մի փոքրիկ մասն ու արտագրողի կամ ստացողի հիշատակարանը¹։ Անշուշտ մյուս օրինակներն այն ժամանակ պիտի արտագրված լինեն, երբ ձեռագրից պահպանել է վերջին թերթը, և ինչպես ակադ. Ն. Մառն է կարծում, հենց այս է պատճառը, որ հայերեն ընդգրի բոլոր օրինակները վերջանում են նույն ընդհատված «նստուց» բառով: Այսպիսով, ուրեմն, գոյություն ունեցող բոլոր օրինակների համար գտնված է սկզբնաղբիւրը, այսինքն՝ 1279-1311 թվ. միջև գրված «Քարթլիս Յխովրեբայի» ամենահին հայերեն ձեռագիրը (№ 1902):

¹ Н. Марр, Из латинской поездки в Армению. Заметки и извлечения из армянских рукописей (Зак. вост. отд. РАО I. V стр. 211-241, СПб. 1891) (այս հոդվածը թարգմանված հայերեն, տ. «Հանդես Ամստերդամ» 18, էջ 3).

Ակադ. Ն. Մառի հիշյալ դիտարկությունը, որի համաձայն «Քարթլիս Յխովրեբայի» հայերեն տեքստն ընդհատված «նստուց» բառից հետո շատ չպիտի շարունակվեր, այլ քիչ հետո պիտի վերջանար, ինչ ճիշտ է թվում: «Քարթլիս Յխովրեբայի» հայերեն տեքստը պիտի վերջանար Դավիթ Շինողի պատմությամբ, այսինքն՝ վերջին տողերը պիտի պատմեին Դավթի մահվան և նրա ժառանգի դա՛ն բարձրանալու մասին: Այս դեպքը նկարագրելու համար ինչպես երևիվում է, բավական էին առաջին իսկ տողերը: Թե ինչու, այդ կտեսնենք հետո: Ինչ վերաբերում է ակադ. Ն. Մառի արտահայտած կարծիքին, որի համաձայն «Քարթլիս Յխովրեբայի» հայկական տեքստից հետո գեանդված պիտի լինէր արտագրողի հիշատակարանը, այդ կարծիքը կարող է ճիշտ լինել, բայց այս երևույթի կապակցությամբ պետք է նշել նաև այն, որ կտրված թերթի առաջին էջի վրա մնացած տառերը գրված են տեքստից տարբերվող թանաքով և, որ հնաոքագրական է, այդ էջի տողերի քանակը չի համընկնում տեքստի էջերի տողերի քանակի հետ: Ուստի կարելի է եզրակացնել, որ կտրված թերթի առաջին էջի վրա, «Քարթլիս Յխովրեբայի» վերջից հետո, կարող էր գեանդված լինել հիշատակարան, որը կարող էր գրված լինել ոչ թե արտագրող զրչի, այլ ուրիշ անձնավորության կողմից: Այսպես թե այնպես, պարզ է որ 1. բոլոր օրինակները վերջանում են այն ընդհատված բառով, որով վերջանում է ամենահին ձեռագիրը (A) 2. խմբագրական տարբերություններ օրինակների մեջ չեն նշմարվում 3. ամենահին ձեռագրին ավելի շատ² (A) հետևում է C օրինակը որը կարող է արտագրված լինել հենց նրանից (A), բայց իր հերթին աուրբ է տալիս իր ժամանակի ուղղագրությանը 4. B օրինակն էլ, որին հետևում են մնացած ձեռագրերը, ինչպես երևում է, A-ձեռագրից է արտագրված. C օրինակի նման նա էլ բնորոշվում է ուղղագրական տարբերությամբ, բայց զլխավոր գանադանությամբ այն է, որ նա (B), տեղ-տեղ որակաւ բառեր ու խոսքեր, ունի: Հիշյալ ABC օրինակների հետ միասին՝ վրաց

Պատմության տեքստը հրատարակելու համար կարելի է օգտագործել նաև նրդնկյանցի ձեռքով արտադրված (1) օրինակը:

Ձեռագրերի հիշատակարաններից ուշագրավ են հետևյալները: Ա ձեռագրի մեջ մի տեղ կարդում ենք՝

«Պատմութիւն Ղևոնդեայ և զիրքս եւագրեայ, վերջին՝ Պատմութիւն Վրացեայ յիշատակ է Յովհաննու Կարճաւանցւոյ, որ փառաւ կայր. վերստին նորոգեցի և կազմել ետու սիրելւոյն իմոյ Շմաւոն վարդապետի Լօռնցւոյ, ի թվիս ՌՃԺԳ...»

Ուրեմն այս ձեռագիրը մի ժամանակ քրքրված է եղել և 1664 թ. կազմել են տվել: Հետագայում այս ձեռագիրը պատկանել է Վարդան Բաղիշեցուն:

«Ձտացող գրոյս, որ կոչի Ղևոնդ պատմադիր և սուրբ հօրն անապատականացն եւագրի բանք և խրատք բազում, որ և Վարդան վարդապետս Բաղիշեցի ստացայ ի հալալ արդեանց իմոյ և ետու յիշատակ ի դուռն սուր էջմիածնի ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ: Որք ընթեռնուք և օգտիք ի սուրբ գրոցս յիշեցէք ի Քրիստոս զԲաղիշեցի Վարդան վարդապետն և զձնողմն իւր, ամէն: Ի թվին ՌՃԼԹ:»

Այսպես, ուրեմն 1664 թ. կազմված մեր ձեռագիրը 1690 թ. էջմիածնին է նվիրում գրքի ստացող Վարդան Բաղիշեցին:

Ե ձեռագրի հիշատակարաններից մեկը արտադրող Դավիթ ձնճղկի կողմից պատմում է, որ այս ձեռագիրը Վարդան Բաղիշեցու համար է եղել գրված 1669 թ.: Ինչպես քիչ առաջ բերված փաստերից երևաց, Բաղիշեցին ունեցել է մի ժամանակ և Ա ձեռագիրը, որից կարելի է այն շատ հավանական ենթադրություն անել, թե այդ Ա ձեռագրից պիտի արտադրված լինեն այն երկերը, որոնք մտնում են Ե-ի մեջ: Իբրև ապացույց այդ բանի՝ կարելի է ցույց տալ այն հիշատակարանը, որը նույնությամբ կրկնված է և Ե ձեռագրի մեջ՝ Ղևոնդ երիցու Պատմությունից հետո:

Շ ձեռագիրն ևս, ինչպես արտադրող Միքայել երեցն է վկայում իր հիշատակարանների մեջ, գրվել է 1685 թ. Վարդան Բաղիշեցու հիշատակին:

«Գրեցաւ... յիշատակ հարպելի և բանիւրուն քարունապետ Վարդանի և Գրիգոր վարդապետի...»:

Վերոհիշյալ վկայություններից պարզվում է, որ մինչև Շ ձեռագրի արտադրությունը Բաղիշեցու զարոյցում Վրաց պատմությունը պարունակող երկու ձեռագիր օրինակ կար (Ա և Ե): Ուրեմն որից է արտադրված Շ ձեռագիրը, Համեմատությունից պարզվում է, որ նա առաջ է եկել Ա ձեռագրից: Ինչպես Ե ձեռագրի, նույնպես և Շ ձեռագրի արտադրողը սուրբ է տվել իր ժամանակի ուղղադրությանը, բայց բնագրի մյուս հատկություններն այստեղ ավելի ճշտորեն են պահված, քան Ե ձեռագրի մեջ: Բաց թողված բառերն ու խոսքերն այստեղ ավելի քիչ են, քան թե Ե-ում:

Այսպես ուրեմն, XVII դարի այս երկու ձեռագրերը, իրարից անկախ, Ա-ից են գալիս, իսկ ավելի ուշ ժամանակի ձեռագրերը՝ Ե-ից: Այս վերջինից արտադրված օրինակի համաձայն է Վրաց Պատմությունը՝ հրատարակված Վենետիկում 1884 թ. հետևյալ խորագրով՝ «Համառոտ Պատմութիւն Վրաց, ընծայեալ Ջուանչէրի պատմիչի»:

Մեզ հասած բոլոր ձեռագրերը, ինչպես նշել ենք, իրենց վերջում ունեն թերություն, որը սակայն մեծ չափով է եղած լինի:

Բացի սրանից՝ թերություն կա նաև գրքի մեջ: Արդեն հրատարակին էլ է նկատել, որ Վախտանգ Գորգասալից հետո պատմված նյութի մեջ մի տեղ ուսույուն կա՝ Փարսման Վ-ի թագավորությունը և Եվլաթի կաթողիկոսությունը հիշատակելուց հետո անհասկանալի թռիչք է կատարվում և սկսվում է կյուրապաղատներից մեկի պատմությունը, որի իշխանության ժամանակ վախճանվում է Սամուէլ կաթողիկոսը և նրա տեղն է գրավում Բաբթուղիմէոսը: Այդ կյուրապաղատը Ստեփանոսն է: Համեմատելով հայերենի այս տեղը վրացերեն տեքստի հետ՝ պարզվում է, որ սրանից առաջ բաց է թողնված Փարսման Վ-ի որդու՝ Բակուրի ու նրա ժառանգորդ Գուրամ կյուրապաղատի պատմությունը, իսկ հայրապետների շարքում չեն երևում Մակար և Սիմեոն կաթողիկոսները: Ինչպես երևում է, այս թերությունը թարգմանչի գործ չէ, այլ ար-

տաղրողի: Որ սկզբնապիւրը և մեզ շնատած հնագույն օրինակները հիշյալ կետերը պետք է պարունակեն, այդ կարող ենք հաստատել լրիվ օրինակից վերցրած քաղվածքներով: Մխիթար Այրիվանեցին, ինչպես հայտնի է, ունի վրաց իշխանների ու թագավորների և մյուս կողմից՝ վրաց հայրապետների ցանկ, որը, ինչպես դիտել են, կազմված է Վրաց Պատմութեան հայերեն խմբագրութեան հիման վրա: Վերոհիշյալ վրաց թողնված անձնագրութեան հիման վրա այդ ցանկում կան, ուրեմն Մխիթարի ժամանակ ու նրա ձեռքի տակ եղել է Վրաց Պատմութեան այնպիսի օրինակ, որը սկզբնապիւր լրիվ ընդօրինակութեանն էր ներկայացնում:

Հրապարակված «Քարթլիս Յխովրեբա» կամ «Վրաց Պատմութեան» գրքի վերնագիրը վերցված է երևում հենց Պատմութեան մի հիշատակարանից, որ կցված է ինչպես վրացերենում, այնպես էլ հայերենում, Քարթլիս Յխովրեբայի մեջ մտած Արշիլ թագավորի վկայարանութեանը:

«Եւ գտաւ Պատմութիւնս համառաւաթ ի ժամանակս շփոթմանն և եղաւ ի գիրքս որ Քարթլիս Յխուրեպա, որ է Պատմութիւն Քարթլայ. և եպիս գտա Ջուանքեր, գրեալ մինչև զՎախթանգ թագավոր, և մինչև զայս վայր ինքն յաւել Ջուանքեր, և զգալոյն՝ յանձնեաց տեսողացն և պատահելոյն ի ժամանակին»:

Այս հիշատակարանից չի երևում, որ ամբողջ Քարթլիս Յխովրեբայի հեղինակը Ջուանքերն է եղել, ընդհակառակը, նրան միայն մի մասն է վերագրվում: Հիշատակարանի մեջ մասնանշած «Պատմութիւն համառաւաթ»-ը ոչ թե Քարթլիս Յխովրեբային, այսինքն՝ Վրաց Պատմութեանն է վերաբերում, այլ Արշիլի վկայարանութեան գրքին և այդ պատճառով էլ չի կարելի արդարացիորէն հրատարակել Աթ. Թիրոյանին այն բանի համար, որ նա հրապարակած գրքին տվել է վերոհիշյալ վերնագիրը:

Աթ. Թիրոյանի խմբագրութեամբ լույս տեսած «Վրաց Պատմութեան» տեքստը բավական մեծ պակասութեաններ ունի: Առաջինն այն է, որ տեքստը հաջող օրինակից չի գալիս: Ինչպես տեսել ենք, Կ. Բաղրա-

տունու օրինակը՝ ամենահին օրինակի հետ համեմատած՝ պակաս բառեր ու խոսքեր ունի: Այս բոլորն ինքն ըստ ինքեան կրկնված են և Թիրոյանի հրատարակութեան մեջ, բացի դրանից, ընդօրինակողի անուշադրութեան հետեանքով՝ հրատարակութեանից դուրս է ընկել մի ամբողջ թերթ:

Զնայած այս թերութեաններին՝ հիշյալ հրատարակութեանը, Մ. Բրոսսեի հրատարակած Ֆրանսերեն թարգմանութեան հետ միասին¹⁾, մեծ դեր է խաղացել Ակադ. Մ. Բրոսսեի աշխատութեաններից հետո վերջնականապես խախտվեց այն գիտնականների կարծիքը, որոնք գտնում էին, որ Քարթլիս Յխովրեբան կազմված է XVIII դարի սկզբին, Վախտանգ VI-ի ու նրա հանձնաժողովի կողմից, թեպետ՝ գիտնականներից ոմանք այժմ, Քարթլիս Յխովրեբայի հայերեն խմբագրութեանը հրատարակվելուց հետո, դրութեանն այնպես են ներկայացնում, իբրեւ թե Վախտանգ VI-ը Քարթլիս Յխովրեբան՝ կազմելու ժամանակ օգտագործել է այդ հայերեն խմբագրութեանը:

Վրաց Պատմութեան հայերեն խմբագրութեան հրատարակումից հետո վրացերեն ու հայերեն խմբագրութեանների հարաբերութեանների շուրջը եղած աշխատանքը բավական աշխուժացավ: Առաջինը, որ զբաղվեց այդ հարցով, պրոֆ. Բ. Պատկանյանն էր: Նա իր աշխատութեան մեջ՝ «Ванские надписи и значение их для истории персидской Азии: о древне-грузинской хронике» գանազան պատմագրական կարգի հարցեր լուսաբանեց, որոնցից մի քանիսը հիմա էլ ընդունելի են: Նա համեմատութեան ենթարկեց միմիայն Քարթլիս Յխովրեբայի սկիզբը, որ ինչպես հիմա արդեն պարզված է, Լեոնտի Մրովելու երկն է՝ «Վրաց թագավորների և նախահայրերի պատմութեանը»: Պատկանյանի դատավճիռը «Քարթլիս Յխովրեբայի» մասին զրախան չէր: Նրա գլխավոր սխալն այն է, ու նա Քարթլիս Յխովրեբային նայում էր իբրեւ մի ամբողջական երկի և ոչ թե գանազան երկերից:

¹⁾ M. Brosset, Chronique Arménienne; additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie SPB, 1851.

կազմված ժողովածուի վրա, և այսպիսով ամբողջությամբ մասին դատում էր միայն մի մասի վերլուծմամբ:

Վրաց գիտական աշխարհից հիշյալ հարցով զբաղվողներից պիտի հիշատակել պատմաբան պրոֆ. Յուսուֆին Աբուլաձեն¹⁾, ու ահադ. Ի. Ջավախիշվիլուն²⁾: Մասնագետներն առանց բացառության հաստատում են, որ Քարթլիս Յխովրեբայի հայերեն խմբագրությունը թարգմանված է վրացերենից: Հայերեն խմբագրության ամենահին օրինակը վերագրում են XIII դարին: Համեմատելով այս խմբագրությունը Քարթլիս Յխովրեբայի վրացերեն խմբագրության հետ, որի ամենահին օրինակներն ուշ ժամանակների արագրություններ են, երևում է, որ հայերենը բավական համառոտ է: Այս երևույթը պատճառ դարձավ, որ հետազոտողներից ոմանք ենթադրեն, թե սկզբում վրացերենում ևս հայերենի նման խմբագրություն է եղել:

Այս կարծիքն են հայտնել վերոհիշյալ գիտնականներից Թ. Ժորդանիան և Յ. Աբուլաձեն: Սակայն ահադ. Ի. Ջավախիշվիլին Քարթլիս Յխովրեբայի հայերեն խմբագրությունը համարում է վրացերենից համառոտված թարգմանություն: Ինչ վերաբերվում է թարգմանության ժամանակին, ահադ. Ջավախիշվիլին, հավատակ Թ. Ժորդանիայի, Յ. Աբուլաձեի և ուրիշների, որոնք այս թարգմանությունը XIII դարին են վերագրում, Բրուսեի և այլ գիտնականների նման կարծում է, որ թարգմանությունը XII դարի զործ պիտի լինի:

Պրոֆ. Յ. Աբուլաձեն փորձեց նույնիսկ հայերենի հրատարակված տեքստի աղավաղումներն ուղղել, սակայն այս փորձը, ինչպես հիմա է պարզվում, հաջող չէ: Հիմա մենք ի դեմս ամենահին ձևագրի, ունենք Քարթլիս Յխովրեբայի համեմատաբար լավ օրինակ, որի հետ համեմատելով պրոֆ.

Աբուլաձեի ուղղված տեղերը՝ տեսնում ենք, որ այդ ուղղումները մեծ մասամբ հիշատակում:

«Քարթլիս Յխովրեբայի» վրացերեն տեքստի այն տեղերը, որոնց մեջ կան տեղեկություններ հայերի և Հայաստանի մասին, վերջին ժամանակներս թարգմանված են հայերեն պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-բեկի կողմից³⁾: Նա իր թարգմանած հատվածների կողքին գետեղեց նույնպես այդ հատվածների համապատասխան տեղերը Քարթլիս Յխովրեբայի հին հայերեն թարգմանությունից: Հին հայերեն թարգմանությունը, ինչպես ինքը՝ Մելիքսեթ-բեկն է ասում, բերված է իր թարգմանության կողքին, չորակազի գրանով, մեկ կողմից, դուրս թյուն տված լինի ընթերցողին՝ կարևոր համեմատություններ կատարելու համար, և մյուս կողմից՝ ցույց տա, թե XII դարի հայերեն թարգմանությունը որքան է շեղվում բնագրից և, ուրեմն, որքան հավատ կարելի է ընծայել վերջինիս՝ այս կամ այն խնդիրներ լուծելիս...»: Շեղումներ ցույց տալու ժամանակ պրոֆ. Լ. Մ-բեկը երևի չի համաձայնում որոշ տեղերում հին թարգմանչի հետ ու տեղատեղ տարրեր, սակայն անհիշա կերպով է տալիս թարգմանությունը, որ և կապացուցվի ստորև:

Այս է դիտավորապես այն հիմնական աշխատանքը, որ կատարված է մինչև օրս Քարթլիս Յխովրեբայի հայերեն ու վրացերեն խմբագրությունների շուրջը:

Այժմ անցնենք մեր դիտադրություններին.

«Քարթլիս Յխովրեբայի» խմբագրությունը, կամ Վրաց Պատմությունը, վրացերենից է թարգմանված: Այս հաստատվում է ոչ միայն տառադարձության ժամանակ տեղ գտած նման տառերի շփոթմամբ, այլ որոշ nonsens-ներով, որոնք միայն վրացերենից կարող էին առաջացած լինել: Թարգմանությունը տեղատեղ համընկնում է վրացերենի հետ, տեղատեղ հեռա-

¹⁾ Յուսու. Աբուլաձե, «Վրաց մատյանի հին հայկական թարգմանություն» (վրացերեն), ա. «Մագդաուերի» տպագրություն, 1901:

²⁾ Իվ. Ջավախիշվիլի, «Հին վրացերեն պատմական գրականություն» (վրացերեն), I հրատ., 1916:

³⁾ Պրոֆ. դ-ր Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Լ. Երևան, 1934:

նում է բնագրից, կան նաև բաց թողնված կամ ավերացված որոշ տեղեր: Ավերացված են այնպիսի մոմենտներ, որոնք չեն կարող վրացերենում եղած լինել: Ինչպես երևում է, թարգմանիչը որոշ նկատառումով է պահպանում և ավերացնում այս կամ այն մոմենտը:

Քարթլիս Յխովրերայի հայերեն ընտրովի թարգմանությունը սկզբնական մասում ավելի քիչ է համառոտված (Լեոնտի Մրովելու և Ջուանչիբի երկերում): Այս մասից բաց չի թողնված որևէ մի ուշագրավ երևույթ:

Բազմաթիվ մոմենտներ, որոնք կամ շատ են սղմված, կամ հաճախ բաց են թողնված, մեծ մասամբ վերաբերում են «Քարթլիս Յխովրերայում» տեղ դրած ուրիշ երկերի, առանձնապես «Քարթլի մատյանին» ու «Իսովիթ Շինողի պատմությունը»: Այս մասերից, այսինքն՝ վերջին երկու երկից, հայերեն խմբագրություն մեջ չեն երևում, ինչպես արդեն ուրիշներն էլ են նկատել, ոչ միայն ժամանակագրական բնույթ կրող տեղեկությունները, այլ և շատ այնպիսի դեպքեր, որոնք Վրաստանի ներքին կյանքին են վերաբերում և ոչ մի կապ չունեն դրա աշխարհի հետ: Հենց այնպիսի աղավորություն ենք ստանում, երբ մանրամասնորեն ծանոթանում ենք այս երկերի վրացերեն ու հայերեն տեքստի հետ: Այն հանգամանքը, որ այս հուշարձանները համեմատաբար մեծ չափով են համառոտված, իմ կարծիքով, ոչ թե այն բանով է բացատրվում, որ հայերենի նման ինչ-որ համառոտ խմբագրություն պիտի գոյություն ունենար վրացերենում, այլ նրանով, որ հայ թարգմանիչը այս դեպքում ուրույն տեսակետով է առաջնորդվել: Ծանկանալով առկա հայ ընթերցողին Վրաց պատմության գիրքը՝ թարգմանիչն աշխատում է Քարթլիս Յխովրերայի մեջ գեղատեղի գրքերի բովանդակությունը հարմարեցնել սպասողական միջավայրին:

Քարթլիս Յխովրերայի մեջ ամփոփված երկերում պատմված դեպքերը նաև հայ ընթերցողին տալիս է ոչ թե ամբողջություն և մանրամասնորեն, այլ ընտրելով միայն գլխավորն ու համառոտելով: Վերցնում է

այնպիսի դեպքեր, որոնք որևէ կերպ կամ հայոց պատմության կղերթյունների հետ են կապված, կամ հիշեցնում են այդպիսիները: Բաց չի թողնում այնպիսի տեղեր, որտեղ այսպես թե այնպես հայ է մասնակցում: Եվ եթե որևէ մի ստվեր է ընկած նման դեպքերում հայ գործչի վրա, հայ թարգմանիչն աշխատում է որևէ կերպ մեղմացնել այն, կամ բոլորովին հանել կամ թե, լավագույն դեպքում, այնպես փոխել, որ ընդունելի լինի հայ ընթերցողին:

Այս բոլորից հետո մեղ թվում է, որ Վրաց Պատմությունը ոչ թե հասարակ թարգմանություն է, այլ մի համառոտություն է, որ կատարված է որոշ աշխարհահայացք ունեցող անձնավորություն ձևով, որոշ նպատակով:

Ո՞վ պիտի լինի թարգմանիչը և ի՞նչ աշխարհայացքի տեր: «Քարթլիս Յխովրերայի» կամ Վրաց Պատմության թարգմանիչն անշուշտ հայ է: Այս է վկայում թեկուզ այն, որ նաև նրա մասին վրացերենում ասված է, որ նա «մայրն և ավագանն է մեք», իսկ հայերենում՝ դրա տեղը կարգում ենք «մայրն Վրաց»: Հայ թարգմանիչը, ինչպես պարզվում է, միաբնակ է, և այս շատ պարզ երևում է այն հավերժաներից, որ թարգմանիչն է կատարել: Օրինակ՝ երբ թարգմանիչը Վասիլ կայսեր կողմից Բագրատ արքայորդուն պատանդ տանելու դեպքն է վերցնում, ակամա հիշում է այն կղերթյունը, որ նույն Վասիլ կայսրը ջուր օրհնելու համար կանչեց հայ կաթողիկոս Պետրոսին, «կոչեցեալ առ ինքն դմեծն կաթողիկոս Հայոց Պետրոս... և ետևս կայսրն մեծ սքանչելիս ի վերայ ջրոյն, և գովեաց զհալածս Հայոց»։ Դնույն է հաստատում և այն նկարագրությունը, որ կատարում է թարգմանիչը վրացական-հայկական եկեղեցական բանավեճի առթիվ, ներկայացնելով այն վրացերեն տեքստին միանգամայն հակառակ:

«Քարթլիս Յխովրերայի» հայ թարգմանիչը մտցնելով դեպքեր, որոնք չկան վրաց բնագրում, ցույց է տալիս, որ ինքը քաջ ծանոթ է հայերեն պատմական գրականության հետ: Այսպես, օր. երբ Ջուանչիբի երկից վերցնում է Ներսիսի մասին պատ-

մածը, ավերացնում է, որ Պարսից լեզու, որ նա ինքն է ներբող, որ կռաւնոսն կոչի՝ աղատեալ է...»։ Բեկի ու ներբողի նուշնությունը, ինչպես պարզվում է, վերցված է Մովսես Պորենացուց, որտեղ (I, գր. 7) ասված է՝ «Բայց ես ասեմ զհրոսոսդ անուն զԲեկ, ներբողի լեզու»։ Բայցի Պորենացուց՝ թարգմանիչը ծանոթ է Սերեասի Պատմության հետևա՝ Մահմետի երևալու պատմությունը նուշնպես հայկական աղբյուրներից է վերցված։ Ի միջի ալոց, նրա պատմածն այս տեսակետից շատ նման է Սամվել Անեցու ու Մխիթար Անեցու պատմածներին։ Պատմող կաթողիկոսի սքանչելագործության մասին եղած հատվածն էլ (որը թարգմանիչն իր թարգմանության մեջ է մացնում) հայկական աղբյուրից է բղխում, և փոխ է առնված «Կողեոնի Տեախան» հեղինակից¹) և այլն և այլն։

Այսպիսով «Քարթլիս Յխովրեբայի» հայերեն համառոտության թարգմանիչ = խմբագիրը հայ է, միաբնակ իր գավառությամբ և բավական լավ ծանոթ ինչպես հին, նուշնպես էլ ժամանակակից հայկական պատմության հետ։

Ե՛րբ է կատարված Վրաց պատմության թարգմանությունը։

Թարգմանությունն ընդհատված է 1125թ. դեպքով, այս իսկ թիվը պետք է համարել թարգմանության terminus à quo-ն։ Զիշտ է, հայերեն թարգմանությունն անսովոր կերպով «նստուց» բառով է ընդհատվում, բայց այս բառից հետո տեքստը չպետք է շարունակվեր, ընդամենը մի քանի տող պիտի լիներ, որովհետև «Դավիթ Շինողի պատմությունը» ընագրի՝ այսինքն՝ «Քարթլիս Յխովրեբայի» վերջին երկն էր, ինչպես այս հաստատել է ահագ. Ի. Զավախիշվիլին։

Ինչ վերաբերում է terminus ad quem-ին, մասնագետները մեծ մասամբ իբրև այդպիսին ընդունում են XIII դարը։ Իմ կարծիքով, այս երկրորդ սահմանագիծը հեռու է տարված։ Արդեն պատմաբան Թ.

Ժորդանիան Քարթլիս Յխովրեբայի հայերեն խմբագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ նկատել է մի տեղ, որից, նաև մեր կարծիքով, երևում է, որ թարգմանիչը Դավիթ Շինողի ժամանակակից է, ամենաշատը՝ կրտսեր ժամանակակից։ Երբ թարգմանիչը, իբրև հավելված, Սարկավագի և Դավիթ արքայի մտերիմ հարաբերության մասին է խոսում, գրում է, «Եւ տեսաք արգեսմբ կատարեալ դրան սաղմոսին (որով Սարկավագն էր դիմում արքային) ի վերայ թագավորին, և յոլովք ի բանից անտի վայելին նմա»։ և հետո թարգմանիչը թվում է այն փորձանքները, որոնցից անվասն մնաց Դավիթ արքան և որոնց մասին խոսում է նաև ընագիրը։

Դավիթ շինողի պատմության գրելու ժամանակը ահագ. Ի. Զավախիշվիլին համարում է 1123—1126 թ. որ և ընդունում են ուրիշները։ Պարզ է, որ Քարթլիս Յխովրեբայի մեջ այս պատմությունը մտած պիտի լինի այդ ժամանակից հետո։ Հայ թարգմանիչը արդեն ձեռքի տակ է ունեցել այնպիսի ձեռագիր, որի մեջ գետեղված է եղել հիշյալ պատմությունը։ Թարգմանիչը Դավիթ արքայի վերջին օրերին ահանատես է եղել, ուրեմն և իբրև կրտսեր ժամանակակից, նա Քարթլիս Յխովրեբայի մեջ գետեղված Դավիթ արքայի պատմությունը կարող էր թարգմանել XII դարի միայն երկրորդ կիսում։

Վրաց Պատմության հայերեն խմբագրությունը, չնայած այն հանգամանքին որ նա՝ իր աղբյուրի հետ համեմատած՝ համառոտ է, կարող է որոշ գաղափար տալ այդ աղբյուրի, այսինքն՝ «Քարթլիս Յխովրեբայի» առաջին վրացերեն խմբագրության կաղմության մասին, որից հին ձեռագրերը մեզ չեն հասել։ Պոսիլով հայերեն, խմբագրության համառոտ լինելու մասին, նկատելի պիտի ունենանք այն, որ նրա համառոտությունը ոչ թե նրա մեջ տեղ գտած երկերի թվի նվազեցում է նշանակում, այլ այդ երկերի բովանդակության սղում։

Երբ «Քարթլիս Յխովրեբայի» հայերեն խմբագրության համեմատ ուսումնասիրում ենք այս հուշարձանի վրացերեն հին օրինակները (XV—XVII դ. դ.), նախ և առաջ ուշադրություն է գրավում այն, որ XII

¹ Н. Я. Марр, Сказание о католикозе Петре и ученом Иоанне Козерие (из сборника «Восточные записки», СПб., 1895).

դարի վրացերեն Քարթլիս Յիսոփերան բաղկացած է եղել հետևյալ երկերից. 1) Լեոնտի Մրովելու Վրաց թագավորների և նախահայրերի պատմությունը. 2) Զուանշիրի՝ Վախտանգ Գորգասալի պատմությունը. 3) Արշիլի վկայաբանությունը. 4) Քարթլի մատյանը և 5) Դավիթ արքայի պատմությունը:

Երկրորդ աչքի ընկնող երևույթը, ինչպես դեռ Թ. Ժորդանիան է նկատել, այն է, որ հայերեն «Վրաց Պատմություն» մեջ նույնի վարքը պատմված է առաջին դեմքով, այն ժամանակ երբ Քարթլիս Յիսոփերայի մեղ հասած վրացերեն հին ձևագրերի մեջ նույն պատմությունը ներկայացված է երրորդ դեմքով: Թ. Ժորդանիան կարծում էր, որ հայերեն թարգմանության մեջ հիշյալ վարքը նույնի այսպես կոչված, «նոր վարիանտից» է գալիս, և ոչ թե երկրորդից: Այն ժամանակ «նոր վարիանտ» կոչվում էր X դ. ձևագրի՝ «Շատրերգի ժողովածուի» մեջ գետեգված նույնի վարքը, իսկ երկրորդ՝ Լեոնտի Մրովելու ձեռքով կազմված վարքը: Բայց նույնի վարքի վրացերեն տեքստերի ուսումնասիրությանը՝ Վրաց Պատմության հայերեն խմբագրության մեջ գտնվող վարքի առնչությամբ՝ պատմաբան Ժորդանիայի արտահայտած կարծիքը չի արդարացնում: Նույնի վարքի հայերեն թարգմանությունը մոտիկ հարաբերություն ունի Քարթլիս Յիսոփերայի մեջ տեղ գրաված Լեոնտի Մրովելու կողմից կազմված վարքի հետ, և

այն հանդամանքը, որ թարգմանության մեջ վարքը պատմված է առաջին դեմքով, իսկ վրացերենում (մեղ հասած Ք. Յ.-ի հին ձևագրերում) երրորդ դեմքով, քառ իս՝ այն է նշանակում, որ Քարթլիս Յիսոփերայի XII դարի վրացերեն խմբագրության մեջ ևս Լեոնտի Մրովելու ձեռքով կազմված նույնի վարքը նույնպես առաջին դեմքով է եղել շարադրված և հետագայում միայն խմբագիրների կողմից դարձվել է երրորդ դեմքով:

«Քարթլիս Յիսոփերայի» հայերեն հին թարգմանությունը վրացերեն բնագրի համար, քացի վերոհիշյալ կողմերից, ունի մի նշանակություն ևս: Այդ արդեն լեքսիկային է վերաբերում: Քարթլիս Յիսոփերայի վրացերեն տեքստի մեջ պատահում են այնպիսի բառեր, որոնց գործածությունը հազվագյուտ է հին վրացական տեքստերում: Այս տեսակի բառերի խմատը ճշտորեն սահմանելու համար անգնահատելի օժանդակություն է ցույց տալիս մեղ հայերեն հին թարգմանությունը: Պիտի ասել, որ թարգմանիչը, հնայած այն սակավաթիվ nonsens-ներին, որոնք տեղ են գտել նրա թարգմանության մեջ, գլխավորապես բնագիր օրինակի շնորհիվ (երևի ձևագիրը լավ չէր կարդացվում), լավ է տիրապետում վրացերեն լեզվին: Նույն իսկ բոլոր հազվագյուտ բառերը, որոնք կան Քարթլիս Յիսոփերայի տեքստում, թարգմանիչը ճշտությամբ է հասկացել: Այդպիսիքն են՝

კნისობა («կնիսորա»), որը թարգմանված է «գրաւսանք» բառով:	
უძლები («ուձլերի»), » » » «յղի» »	
ჩუვლუვი («չուգլուգի»), » » » «երկաթակուռ մահակով».	
ხანდავი («խանդակ»), » » » «խոր փոս» բառով	
ხოსტავი («խոստակ»), » » » «գանձ, ստացված ք, տուրք կամ խաշն» բառերով:	
სეფე («սեփես»), » » » «արքունիք» բառով	
კილიკი («կիլիկի»), » » » «մահիճ» »	
აღმანოვი («արձանիկ»), » » » «արժեկ» » և այլն:	

Իմ կարծիքով, սխալվում է, պրոֆ. Լ. Մելիքսեթբեկը, երբ իր թարգմանած հատվածների մեջ վերոհիշյալ բառերից մի քանիսը և այլ բառեր, որոնք հաճախ են գոր-

ծածված հին վրացերենում, այնպես չի թարգմանում, ինչպես հին թարգմանիչը, այլ տալիս է ուրիշ անհաջող և անճիշտ բառերով: Երևի, նա նպատակ է ունեցել ցույց տալ հին թարգմանիչի «շեղումների»

մի կողմը: Բայց ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ հին թարգմանիչը ավելի լավ է հասկացել ընդհանրապես բնագիրը և մասնավորապես այժմ մեզ համար դժվար ըմբռնելի տեղերը, քան թե նոր թարգմանիչը: Դիմենք փաստերին:

Ծծղեծի («ուձիքի») պրոֆ. Լ. Մ.-Բ. թարգմանում է «ակար» բառով, երբ այն նշանակում է՝ «չղի» (հին թարգմանիչը հենց այս բառով է թարգմանել):

Նժանցի («արձանգի») նոր թարգմանիչը թարգմանում է «երիցություն» բառով, երբ նա նշանակում է «արժանիք» = «արժեք» (հին թարգմանիչը այս բառն էլ լավ է հասկացել, դնելով դրա փոխարեն՝ «արժեք» բառը):

Մյոծա («եղորա») բառը, որը նշանակում է «պատերազմի», շփոթելով նոր վրացերենի նշանակության հետ, նոր թարգմանիչը թարգմանում է իբրև «կարգի կանչ»:

Նոջցլո («սոփելի») բառը, որ հին վրացերենում, նշանակում է «աշխարհ» իսկ նորում՝ «գյուղ», նույնպես մի տեղ Մ.-Բ. թարգմանել է «գյուղ» բառով («Յուլ-ճոլա Յոնցլոտա Նոջցլոնտա») = «դիմաց գյուղապետներին»?!)

Նրոնտաձի («էրիսթավի») «իշխան» բառով է թարգմանված, մինչդեռ այն նշանակում է՝ «զորագլուխ»:

Յանցլա («գանցղա»), որ նշանակում է «տեսնել», թարգմանված է «հարձուփորձի ենթարկել» դարձվածքով, դարձյալ շրփոթելով նոր վրացերենի հետ:

Յեյթա («ախումա») բայ, որ նշանակում է «ընդունել կամ վերցնել» և այն էլ ոչ թե մեկը, այլ շատ, պրոֆ. Լ. Մ.-Բ. թարգմանում է «բաժանվել» բառով, որ նույնպես սխալ է և այլն:

«Վրաց պատմության» մեջ, ինչպես ըստ ասելի է, կան այնպիսի բառեր, որոնք սովորական չեն հին հայերենում: Այս տեսակետից մեր հուշարձանը ուսումնասիրության անարկալ դարձավ պրոֆ. Զ. Աճառյանի կողմից, որն իր «Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ» (II հատ. Վենետիկ 1913—1922) գրքում առանձին դուրս է նվիրում «Վրաց պատմության»-ը հետևյալ վերնագրով. «Հայերեն նոր բառեր

Ջուանչիրի Վրաց պատմության մեջ» (գլ. ԻԴ):

Հիշյալ հոդվածի մեջ ստուգարանված են միայն հետևյալ 4 բառերը՝ պասանիկ, սեմփոր, սրահանգ ու փրոտիտոսիկ: Պասանիկ ու սրահանգ բառերի մասին աված բացատրությունները ճիշտ են, բայց կասկած է հարուցում միայն «սեմփոր» և «փրոտիտոսիկ» բառերի մեկնաբանությունը: «Սեմփոր», որ Վենետիկի հրատարակության մեջ «սեմփոր» ձևով է ներկայացված (եւ կղև ի նոսա ախտ սեմփորի) պրոֆ. Աճառյանի կարծիքով հունարենից է վերցված, ուր *συνεργή* (կամ *συνεργός*) նշանակում է reunion, rencontre des maladies: Վրացերեն բնագրի հետ համեմատելով՝ այս բառի համարժեքն է «ԵՆԵՃԱ ԹՅԵԼԼԵՆԱ», որ նշանակում է՝ «ախտ փորի»: Այստեղից երևում է, որ «սեմփոր» (ամենահին ձևագրի մեջ «սեմփոր») բառը բառ է, բաղկացած երկու բառերից՝ մեկը «սեն» ու մյուսը՝ «փոր», որով արտահայտված է վրացերենի «ԵՆԵՃԱ» (կամ «ԵՆԵՃԱ») ԹՅԵԼԼԵՆԱ՝ միայն այնպես, որ առաջին բառը թարգմանված չէ:

«Փրոտիտոսիկ» բառը պրոֆ. Զ. Աճառյանը հունարեն *προϊστατός*-ի հետ է կապում, որը հայերենում պիտի տար «փրուրիտոսիկ» ձևը, բայց «Լ» և «Ր» տառերի միացմամբ առաջացած է երևում «փրոտիտոսիկ», որ և մեկնողի առաջարկությամբ պիտի ուղղվի: Կարող է այս բառի ստուգաբանությունը ճիշտ լինել, բայց սրա սրբալու ձևը ոչ թե հայերենի հիման վրա է ըստացված, այլ սրա փոփոխության պատճառը վրացերենում պիտի փնտռել, որովհետև հիշյալ ձևով այս բառը վրացերեն բնագրից է անցել հայերեն թարգմանության մեջ: Վրացերենում համապատասխան տեղում ունենք «ԾՐՈՂՇԱՅՈՒՆԿԱՄ, ԾՐՈՂՇԱՅՈՒՆ», բայց, որ հայերեն թարգմանության մեջ «փրոտիտոսիկ» ձևով է ներկայացված:

Վերջացնելով մեր դիտողությունները «Քարթլիս Ծխովրերայի» հայերեն թարգմանության մասին՝ մեզ մնում է միայն ավելի մեր վերևում ասածները:

«Քարթլիս Ծխովրերայի» այսինքն Վրաց պատմության մեջ հասած հայկական

ձեռագրերից միայն 4 օրինակներ կան, որոնք անհրաժեշտ են վերահիշյալ Պատմութեան հայկական բնագիրը վերականգնելու համար:

2. Ամենահին ձեռագիրը, որ գրված է համարվում XIII դարի վերջին, լիովին չի պահպանում սկզբնագիրը:

3. «Քարթլիս Յխովրերայի» հին հայերեն խմբագրութունը թարգմանված է վերացերենից: Թարգմանութունը համառոտ է, ունի և հափելիւածներ, թե՛ մեկը, թե՛ մըջուր կատարված են որոշ նկատառումներով:

4. Թարգմանիչը հայ է, գավանանքով միաբնակ, և Դավիթ Շինողի կրտսեր ժամանակակից: Թարգմանութունը կատար-

ված պիտի լինի XII դարի երկրորդ կեսում:

5. Քարթլիս Յխովրերայի հայերեն թարգմանութունը օժանդակում է մեզ որոշ գաղափար կազմելու Քարթլիս Յխովրերայի մեր ձեռքը չհասած հին վրացերեն առաջին խմբագրութեան կազմութեան մասին:

6. Քարթլիս Յխովրերայի հայերեն հին թարգմանութունն օժանդակում է մեզ ճշգրիտ սահմանելու վրացերեն տեքստի՝ հրնում հաղվագյուտ գործածութունն ունեցող բառերի իմաստը: Իր հերթին՝ վրացերեն տեքստի օգնութեամբ հայերեն թարգմանութեան մեջ վերականգնվում են որոշ բառերի ճիշտ ձևերն ու իսկական իմաստը: